

(इंग्रजी मध्ये टंकलिखित केलेल्या न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

तातोबा भाऊ सावगावे (ड) एल. आर. एस. आणि इतर

विरुद्ध

वसंतराव दिनिराज देशपांडे आणि इतर

५ ऑक्टोबर २००१

[न्यायमुर्ती सय्यद शाह मोहम्मद कादरी आणि न्यायमुर्ती एस. एन. फुकान]

जमिनीचे कायदे:

मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम १९४८-कलम ४३ - १ बी जमीनमालकाच्या कमाल मर्यादेच्या क्षेत्रफळाची गणना आणि भाडेकरू संपुष्टात आल्यानंतर भाडेकरूंकडून जमीन पुन्हा सुरू करणे-याचिकाकर्त्याद्वारे प्रतिवादींच्या संयुक्त कुटुंब जमिनीची विभागणी झाली नाही-कमाल मर्यादेच्या क्षेत्रफळाच्या गणनेसाठी दुसऱ्या राज्यात असलेल्या प्रतिवादीच्या मालकीच्या जमिनीचा समावेश, उच्च न्यायालयाने पुष्टी केल्याप्रमाणे महसूल अधिकाऱ्यांनी तथ्ये आणि निष्कर्षांवरून, आधीच लागू केलेल्या मेट्स आणि सीमांद्वारे संयुक्त कुटुंबाची विभागणी-समान मुद्दा 'इश्यू इस्टॉपल'(प्रतिष्ठम्ब)(आधीच्या खटल्यामध्ये आधीच ठरविलेला मुद्दा मांडण्यापासून पक्षकारांना त्याच पक्षांमधील नंतरच्या खटल्यात प्रतिबंधित करते.) चे तत्त्व लागू करून आंदोलन केले जाऊ शकत नाही-दुसऱ्या

राज्यात असलेली जमीन समाविष्ट केली जाऊ शकत नाही- भारताचे संविधान, १९५० -अनुच्छेद १३६.

कायद्यांचे स्पष्टीकरण:

कायद्यातील तरतुदींचे वाचन- राज्य धोरण-क्षेत्राच्या निर्देशात्मक तत्वांचा वापर या कायद्यातील तरतुदींचे वाचन करणे लागू केले जाऊ शकत नाही ज्याची तरतूद विधिमंडळाने स्पष्टपणे किंवा आवश्यक परिणामांद्वारे केलेली नाही -भारतीय संविधान, १९५० - अनुच्छेद ३८,३९ (ब) आणि (क).

सशस्त्र दलाचा सदस्य असलेल्या प्रतिवादी-जमीनदाराने मुंबई भाडेकरू आणि कृषी जमीन कायदा, १९४८ च्या कलम ४३-१ बी अंतर्गत याचिकाकर्त्याच्या भाडेकरूंकडून सर्वेक्षण क्रमांक ९८ मधील एक तृतीयांश आणि सर्वेक्षण क्रमांक ९९ मधील दोन तृतीयांश वाट्याच्या मर्यादेपर्यंत जमीन पुन्हा संपादन करण्यासाठी जिल्हाधिकारी यांच्याकडे भाडेकरू खटला दाखल केला. भाडेकरू प्रकरण कायम राखण्यायोग्य नसल्याचे सांगत जिल्हाधिकारी यांनी ते फेटाळले. १९४४ मध्ये संयुक्त कुटुंबाची फाळणी झाली होती, परंतु सर्वेक्षण क्रमांक ९९ मधील एक तृतीयांश भागापर्यंत जमीन पुन्हा संपादन करणे मर्यादित होते, या आधारावर अतिरिक्त आयुक्तांनी अपीलात असे म्हटले की भाडेकरू प्रकरण जिल्हाधिकारी यांच्यासमोर मांडण्यायोग्य आहे. अतिरिक्त आयुक्तांच्या आदेशाला उच्च न्यायालयाने दुजोरा

दिला आणि प्रतिवादीच्या ताब्यात असलेली एकूण जमीन आणि याचिकाकर्त्याकडून पुन्हा संपादन करण्यासाठी उपलब्ध असलेल्या जमिनीची व्याप्ती मोजण्यासाठी हे प्रकरण जिल्हाधिकारी यांच्याकडे परत पाठवण्यात आले. गणनेच्या उद्देशाने, जिल्हाधिकारी यांनी कर्नाटक राज्यात प्रतिवादीच्या ताब्यात असलेल्या जमिनीचा समावेश केला नाही आणि केवळ मुंबई परिसरात असलेल्या जमिनीचा विचार केला आणि निर्णय घेतला की प्रतिवादीला सर्वेक्षण क्रमांक ९९ मधील एक तृतीयांश भाग पुन्हा ताब्यात घेण्याचा अधिकार आहे. जिल्हाधिकारी यांच्या आदेशाला आयुक्त आणि उच्च न्यायालयाने दुजोरा दिला.

या न्यायालयाला केलेल्या अपीलात, याचिकाकर्त्यांनी असा युक्तिवाद केला की प्रतिवादीच्या संयुक्त कुटुंब जमिनीची सीमा आणि मर्यादेनुसार कोणतीही फाळणी झाली नाही; प्रतिप्रेषण च्या आदेशातील उच्च न्यायालयाच्या निष्कर्षांना आव्हान दिले जाऊ शकते; आणि भारतीय संविधानात समाविष्ट असलेल्या राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्वांचा विचार करून, कर्नाटक राज्यात प्रतिवादीने धारण केलेली जमीन देखील कायद्यांतर्गत जमिनीच्या एकूण मालकीच्या गणनेत समाविष्ट केली गेली पाहिजे.

प्रतिवादीने असा युक्तिवाद केला की संयुक्त कुटुंब मालमत्तेच्या विभाजनाशी संबंधित मुद्द्याची उच्च न्यायालयाने त्याच्या प्रतिप्रेषण च्या आदेशात आधीच पुष्टी

केली होती आणि ती पुन्हा उघडण्याची परवानगी दिली जाऊ शकत नाही; आणि मुंबई क्षेत्राबाहेर पहिल्या प्रतिवादीने धारण केलेली जमीन कायद्यांतर्गत त्याच्याकडे असलेली एकूण जमीन निश्चित करण्यासाठी विचारात घेतली जाऊ शकत नाही.

याचिका फेटाळत न्यायालयाने सांगितले :

१.१. महसूल अधिकाऱ्यांनी दाखल केलेल्या खटल्यांच्या पहिल्या टप्प्यात याचिकाकर्त्यांविरोधात संयुक्त कुटुंबाच्या जमिनीच्या विभाजनाचा प्रश्न आढळला. उच्च न्यायालयाने असे म्हटले की, १९४४ मधील फाळणीमुळे, प्रतिवादीस सर्वेक्षण क्रमांक ९८ मध्ये कोणताही वाटा मिळाला नाही, तर त्याच्या भावांना सर्वेक्षण क्रमांक ९९ मध्ये प्रत्येकी एक तृतीयांश हिस्सा मिळाला. संयुक्त कुटुंबाचा दर्जा संपुष्टात आला होता आणि पूर्वीच्या संयुक्त कुटुंबातील सदस्यांचे समभाग निश्चित करण्यात आले होते. पुढे, उच्च न्यायालयाने अतिरिक्त आयुक्तांचा आदेश कायम ठेवला की प्रतिवादीला सर्वेक्षण क्रमांक ९९ मधील एक तृतीयांश भाग ताब्यात घेण्यासाठी मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम १९४८ च्या कलम ४३-१ ब अंतर्गत अर्ज करण्याचा अधिकार आहे. अशा प्रकारे, महसूल अधिकाऱ्यांनी नोंदवलेल्या निष्कर्षांची पुष्टी केल्यानंतर, पहिल्या प्रतिवादीच्या ताब्यात असलेली एकूण जमीन आणि पुन्हा संपादन करण्यासाठी उपलब्ध असलेल्या जमिनीची व्याप्ती निश्चित करण्यासाठी हे प्रकरण जिल्हाधिकारी यांच्याकडे परत पाठवण्यात

आले. याचिकाकर्त्यांना आता 'स्थगिती जारी करा' या तत्त्वानुसार त्याच मुद्द्यावर आंदोलन करण्यास मनाई करण्यात आली आहे. दुसरे म्हणजे, जेव्हा महसूल अधिकाऱ्यांना एकाच वेळी असे आढळून आले की संयुक्त कुटुंब जमिनीची मर्यादा आणि मर्यादेनुसार फाळणी झाली होती जी उच्च न्यायालयाने पूर्वीच्या खटल्यात स्वीकारली होती, तेव्हा हे न्यायालय संविधानाच्या अनुच्छेद १३६ अंतर्गत आपल्या अधिकारक्षेत्रात याचिकाकर्त्यांना रिमांड नंतरच्या कार्यवाहीत वस्तुस्थितीच्या समवर्ती निष्कर्षावर आंदोलन करण्याची परवानगी देणार नाही. [६१५- क-ग]

होप प्लांटेशन लिमिटेड विरुद्ध तालुका जमीन मंडळ, पीरमाडे आणि इतर, [१९९९]५. एस. सी. सी. ५९० वर अवलंबून होते.

१.२. या कायद्याचे उद्दिष्ट रयतेच्या हिताचे रक्षण करताना सुधारित उत्पादन आणि कृषी कार्यक्षमता साध्य करणे आणि महाराष्ट्र राज्याच्या पूर्वीच्या मुंबई-आताच्या मुंबई भागात योग्य आकाराच्या मालकीच्या संदर्भात 'शेतकरी मालकी' निर्माण करणे आणि प्रोत्साहित करणे हे आहे. कलम २ च्या विविध कलमांचा अभ्यास ज्यामध्ये 'जमीन', 'जमीनधारक', 'कूळ' यांची अवलोकन आहे." जमीन धारण करण्यासाठी आणि कलम ५ आणि ६ च्या तरतुदींमुळे यात शंका नाही की कलम ५ आणि ६ मध्ये नमूद केलेल्या जमिनीच्या विविध श्रेणींचे वर्गीकरण मुंबई भागातील जमिनीचे स्वरूप लक्षात घेऊन केले गेले आहे आणि मुंबई भागातील जमीनदार

आणि कूळाची स्थिती आणि आवश्यकता लक्षात घेऊन कमाल मर्यादेचे क्षेत्र निश्चित केले गेले आहे. कायद्याचे कलम ७ सरकारला लोकहितासाठी कमाल मर्यादा क्षेत्र आणि आर्थिक मालकी बदलण्याचे अधिकार देते: (अ) जमिनीची स्थिती, (ब) त्याची उत्पादन क्षमता, (क) जमीन मागास भागात आहे ही वस्तुस्थिती; आणि (ड) इतर कोणतेही घटक जे विहित केले जाऊ शकतात. जमीनदार किंवा कूळाच्या मालकीच्या किंवा कमाल मर्यादेच्या क्षेत्राची गणना करण्याच्या उद्देशाने मुंबई क्षेत्राबाहेर, भारतात किंवा जगात कुठेही जमीन विचारात घेतली जावी असे सुचवण्यासाठी कायद्यात काहीही नाही. हे सर्व घटक मुंबई क्षेत्राच्या संदर्भात निश्चित करणे आवश्यक आहे. कमाल मर्यादेचे क्षेत्रफळ निश्चित करण्याच्या उद्देशाने मुंबई परिसरातील जमीन गणनेत घेणे आवश्यक आहे, असे या कायद्यात म्हटले आहे. सबब कर्नाटक राज्यात रिस्पॉन्डेन्टच्या ताब्यात असलेली कोणतीही जमीन विचारात घेणे अयोग्य असेल. [६१६- ड-ह; ६१७-अ]

छानुभाई कर्णसांग वि. सरदूल मनसंग, (१९५६) ५८ बॉम्बे लॉ रिपोर्टर ४६३, मंजूर.

श्रीकांत भालचंद्र करुलकर आणि इतर वि. गुजरात सरकार आणि इतर इत्यादी, [१९९४] ५ एस. सी. सी. ४५९, प्रसिद्ध न्यायनिर्णय.

२. विधिविधानासारख्या फायदेशीर कायद्याचा अर्थ लावताना, संविधानाच्या अनुच्छेद ३८ मध्ये समाविष्ट असलेली राज्य धोरणाची निर्देशक तत्त्वे आणि अनुच्छेद

३९ चे खंड (ब) आणि (क) हे न्यायाधीशांच्या मनात सर्वोच्च असले पाहिजेत, ही वस्तुस्थिती नाकारता येणार नाही. परंतु ते तत्त्व कायद्याच्या तरतुदींमध्ये वाचण्यापर्यंत विस्तारले जाऊ शकत नाही जे विधिमंडळाने स्पष्टपणे किंवा आवश्यक परिणामांद्वारे प्रदान केलेले नाही कायद्याच्या अनुच्छेद ४३-१ ब च्या अवलोकनाने असे सूचित केले आहे की त्याने भाडेकरूच्या अधिकाराची काळजी घेतली आहे आणि भाडेकरूने धारण केलेल्या जमिनीच्या मालकीचे संरक्षण केले आहे जेव्हा जमीनदाराची मालकी कमाल मर्यादेच्या क्षेत्राच्या बरोबरीची आहे; जरी जमीनदाराची मालकी कमाल मर्यादेच्या क्षेत्रापेक्षा कमी असली तरीही; भाडेकरूने धारण केलेली केवळ तितकीच जमीन जी कमाल मर्यादेच्या क्षेत्राच्या बरोबरीने जमीनदाराच्या वास्तविक ताब्यात असलेली एकूण जमीन तयार करण्यासाठी पुरेशी असेल, ती पुन्हा संपादन करण्याची परवानगी आहे.

स्टील अथॉरिटी ऑफ इंडिया लिमिटेड आणि इतर इत्यादी. विरुद्ध नॅशनल युनियन वॉटर आय फ्रंट कामगार आणि इतर. इत्यादी., **जे. टी. (२००१) एस. सी. २६८ वर अवलंबून होते.**

दिवाणी अपील न्यायाधिकरण: दिवाणी अपील क्र. १८०९/१९९२

रिट याचिका क्रमांक ३२०५/१९८१ मधील मुंबई उच्च न्यायालयाच्या ९.१०.१९९२ या तारखेच्या निर्णय आणि आदेशावरून.

अपीलकर्त्यासाठी वकील म्हणून यू. यू. ललित आणि गौरव अग्रवाल.

प्रतिवादींसाठी वकील ए. एस. भासमे, संजय के. विसेन आणि मनोज के. मिश्रा

न्यायालयाचा निर्णय न्यायमूर्ती ई. सय्यद शाह मोहम्मद कादरी, यांनी दिला

विशेष अनुमती याचिकेद्वारे हे अपील कूळाने मुंबई उच्च न्यायालयाच्या आदेशाविरूद्ध च्या 'रिट याचिका नं. ३२०५/१९८२ दिनांक जानेवारी ९/१०,१९९२ मध्ये रिट केले आहे.

या याचिकेत उद्भवणारा प्रश्न असा आहे: मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम १९४८ च्या कलम ४३-१ ब च्या उपकलम (१) च्या कलम (अ) च्या हेतूसाठी जमीनदाराच्या १ कमाल मर्यादेच्या क्षेत्राची गणना करताना, त्याने महाराष्ट्र राज्याबाहेर धारण केलेली कोणतीही जमीन मोजली जावी का?

मुंबई कूळ आणि कृषी जमीन कायदा, १९४८ (थोडक्यात, 'कायदा') आणि 'किंवा सशस्त्र दलातील सेवारत सदस्य' हे शब्द कायद्याच्या कलम जी ३२-फ मधून काढून टाकण्यात आले. कलम ३-अ. अ. मध्ये सशस्त्र दलाचे सदस्य असलेल्या किंवा सेवेत असलेल्या जमीनदारांकडून कूळत्व संपुष्टात आणण्यासाठी आणि कूळांनी त्यांच्या जमिनी खरेदी करण्यासाठी विशेष तरतुदी आहेत. कलम ४३-१ ब, जे त्या प्रकरणातील मुख्य तरतुदीपैकी एक आहे, ते जमीनदाराला कोणत्याही जमिनीची

कूळत्व रद्द करण्याचा आणि कूळाकडून ताबा मिळवण्याचा अधिकार देते. आपण येथे कलम ४३-१ ब चे उप-कलम नमूद करणार आहोत:

“४३-१ब. (१) या कायद्याच्या पूर्वगामी दृष्टिकोनांमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, परंतु या कलमाच्या तरतुदींना अधीन राहून, कूळ आणि कृषी जमीन कायदे (दुरुस्ती) कायदा, १९६४ च्या प्रारंभानंतर कोणत्याही वेळी जमीनमालकाला कोणत्याही जमिनीची कूळत्व संपुष्टात आणणे आणि तिचा ताबा घेणे कायदेशीर ठरेल, परंतु

(अ) कमाल मर्यादेच्या क्षेत्रफळाच्या बरोबरीच्या त्याच्या प्रत्यक्ष ताब्यात असलेल्या एकूण जमिनीची पूर्तता करण्यासाठी पुरेशी जमीन; आणि

(ब) जेथे जमीनदार संयुक्त कुटुंबाचा सदस्य असेल, तेथे मात्र संयुक्त कुटुंबाच्या मालकीच्या जमिनीत (कमाल मर्यादेच्या क्षेत्रापेक्षा जास्त नसणाऱ्या) त्याच्या वाट्याच्या मर्यादेपर्यंत, अशी तरतूद असेल की, चौकशीनंतर मामलेतदाराला समाधान होईल की असा वाटा (क्षेत्राचे मूल्यांकन, वर्गीकरण आणि जमिनीचे मूल्य लक्षात घेता) संपूर्ण संयुक्त कुटुंब मालमत्तेतील त्याच्या वाट्याच्या समान प्रमाणात मर्यादा आणि सीमांद्वारे वेगळा केला गेला आहे आणि मोठ्या प्रमाणात नाही.

(२) ते (४) * * * * *

कलम ४३-१ ब च्या उपकलम (१) च्या अभ्यासावरून हे लक्षात येते की ते प्रकरण १ ते ३ च्या तरतुदींना मागे टाकते परंतु त्या कलमाच्या तरतुदींच्या अधीन आहे. १९६४ च्या ३९ या अधिनियमाच्या प्रारंभानंतर कोणत्याही वेळी जमीनदाराला कोणत्याही जमिनीचे कूळत्व संपुष्टात आणणे आणि कूळाकडून ताबा मिळवणे शक्य होते. हा अधिकार खालील अटींच्या अधीन आहे:

(१) जमीनदाराला अशा कितीतरी जमिनीचा इतका ताबा घेण्याचा अधिकार आहे जो त्याच्या वास्तविक ताब्यात असलेल्या कमाल मर्यादेच्या क्षेत्रफळाच्या बरोबरीच्या एकूण जमिनीसाठी पुरेसा असेल आणि जेथे जमीनदार संयुक्त कुटुंबाचा सदस्य असेल, मात्र संयुक्त कुटुंब मालकीच्या जमिनीत (कमाल मर्यादेच्या क्षेत्रफळाच्या पलीकडे नसणाऱ्या) त्याच्या वाट्याच्या मर्यादेपर्यंत; तो ताबा घेऊ शकतो.

(२) चौकशी केल्यावर मामलातदाराला हे पटवून द्यावे लागेल की, जमीनदाराचा असा वाटा संपूर्ण संयुक्त कुटुंब मालमत्तेत त्याच्या वाट्याच्या समान भागामध्ये सीमा आणि मर्यादेद्वारे वेगळा केला गेला आहे आणि तो मोठ्या प्रमाणात नाही. आपले समाधान नोंदवताना

मामलातदाराला जमिनीचे क्षेत्रफळ, मूल्यांकन, वर्गीकरण आणि मूल्य विचारात घ्यावे लागते.

कलम ४३-१ अ, त्या प्रकरणाच्या उद्देशांसाठी 'जमीनदार' म्हणजे जमीनदार (३३ अ च्या अर्थानुसार प्रमाणित जमीनदारासह) अशी व्याख्या करते. जो सशस्त्र दलांचा सेवारत सदस्य आहे किंवा राहिला नाही; आणि मृत जमीनदाराच्या जमिनीच्या संबंध त्याची विधवा, मुलगा, मुलाचा मुलगा, अविवाहित मुलगी, वडील किंवा आई यांचा समावेश होतो.

तथ्यांचा संक्षिप्त तपशील तोडगा काढण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकतो.

पहिला प्रतिवादी (जमीनदार) हा १९४१ ते १९७० सशस्त्र दलांचा सदस्य होता. २७ फेब्रुवारी १९६५ रोजी त्यांनी सर्वेक्षण क्रमांक ९८ मधील जमिनीच्या वाट्याच्या मर्यादिपर्यंत जमीन पुन्हा संपादित करण्यासाठी आणि कूळ म्हणून अपीलकर्त्यांनी घेतलेल्या सर्वेक्षण क्रमांक ९९ मधील २/३ भागासाठी कलम ४३-१ ब अंतर्गत कोल्हापूरच्या जिल्हाधिकारी यांच्यासमोर कूळ खटला क्रमांक १/१९६८ दाखल केला. २२ सप्टेंबर १९७० रोजी हे प्रकरण लागू करण्यायोग्य नाही म्हणून फेटाळण्यात आले. पहिल्या प्रतिवादीने पुण्याचा पुणे विभागातील अतिरिक्त आयुक्तांसमोर हे प्रकरण पुनरीक्षणात मांडले, ज्यांनी ३० नोव्हेंबर १९७४ रोजी दिलेल्या त्यांच्या आदेशानुसार असे मत व्यक्त केले की संयुक्त कुटुंबाची फाळणी

१९४४ मध्ये झाली होती, सबब जिल्हाधिकारी यांच्यासमोरचे प्रकरण पुनरीक्षण करण्यायोग्य होते आणि सर्वेक्षण क्रमांक ९९ मध्ये जमिनीचा एक तृतीयांश हिस्सा पुन्हा संपादित करणे मर्यादित होते. ३ जुलै १९७९ रोजी मुंबई उच्च न्यायालयाने १९७५ च्या विशेष दिवाणी अर्जामध्ये त्या आदेशाला दुजोरा दिला होता आणि पहिल्या प्रतिवादीच्या मालकीबाबत आणि अपीलकर्त्याकडून तो किती जमीन संपादित करू शकतो याबाबतचे निष्कर्ष नोंदवण्यासाठी हे प्रकरण जिल्हाधिकारी यांच्याकडे पाठवण्यात आले होते. ६ एप्रिल १९८१ रोजी, रिमांडनंतर, त्याच्या मालकीची गणना करताना, जिल्हाधिकारी यांनी कर्नाटक राज्यातील पहिल्या प्रतिवादीच्या मालकीची जमीन विचारात घेण्यास नकार दिला, त्या जमिनीची व्याप्ती वादाच्या पलीकडे नाही आणि असा निष्कर्ष काढला की महाराष्ट्र राज्यात त्यांच्या वास्तविक ताब्यात १३ एकर १२ गुंठे आहेत आणि अपीलकर्त्याकडून सर्वेक्षण क्रमांक ९९ मधील एक तृतीयांश हिस्सा पुन्हा ताब्यात घेण्याचा त्यांना अधिकार आहे, जो ५ एकर २७ गुंठे येईल. अशा प्रकारे, कलम ४३-१ ब अंतर्गत त्यांच्याकडून जमीन पुन्हा संपादित करण्यावर त्याची एकूण मालकी १८ एकर १४ गुंठे होईल (जरी १३ एकर १२ गुंठे + ५ एकर २७ गुंठे १८ एकर ३९ गुंठेपर्यंत जोडले गेले असले तरी) जे कमाल मर्यादेच्या क्षेत्रापेक्षा खूपच कमी होते. त्या आदेशाला आयुक्तांनी २९ ऑगस्ट १९८१ रोजी पुर्ननिरीक्षणात दुजोरा दिला. अपीलकर्त्यांनी १९८१ च्या रिट याचिका नं. ३२०५ मध्ये आयुक्तांच्या आदेशाच्या शुद्धतेला आव्हान दिले. जानेवारी

९/१०/१९९२ रोजी, उच्च न्यायालयाने रिट याचिका फेटाळली, त्या आदेशावरूनच सध्याचे अपील उद्भवते.

अपीलकर्त्यांचे विद्वान वकील श्री. यू. यू. ललित यांनी असा युक्तिवाद केला की पहिल्या प्रतिवादीच्या संयुक्त कुटुंब ताब्यात असलेल्या जमिनीची सीमा विभागणी झाली नाही कारण रिमांडच्या आदेशासह अशा त्यानंतरच्या घटना अप्रासंगिक असतील आणि ते उच्च न्यायालयाने प्रतिप्रेषण आदेशात पुष्टी केलेल्या निष्कर्षाला आव्हान देऊ शकतात. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की सरकार घटनेतील निर्देशात्मक तत्वांचा विचार करता, कर्नाटक राज्यातील प्रथम प्रतिवादीने धारण केलेली जमीन महाराष्ट्र राज्यात त्यांच्या ताब्यात असलेल्या जमिनीत जोडली गेली पाहिजे, जमिनीच्या योग्य मर्यादेपर्यंत पोहोचल्यास, त्याला उपरोक्त कलम (अ) अंतर्गत अपीलकर्त्यांकडून पुन्हा अर्ज करण्याचा अधिकार असेल.

पहिल्या प्रतिवादीची बाजू मांडणारे विद्वान वकील श्री. ए. एस. भासमे यांनी असा युक्तिवाद केला आहे की, अपीलकर्त्यांचा पहिला युक्तिवाद उच्च न्यायालयाच्या आधीच्या आदेशाद्वारे समाप्त झाला आहे, ज्याने हे प्रकरण जिल्हाधिकारी यांना त्याचा योग्य निर्णय घेण्यासाठी परत पाठवले आहे आणि त्याला पुन्हा सुरु करण्याची परवानगी दिली जाऊ शकत नाही. छानुभाई करंसांग विरुद्ध सरदूल मनसंग, (१९५६) ५८ बॉम्बे लॉ रिपोर्टर ४६३ या खटल्यातील मुंबई उच्च न्यायालयाच्या

विभागीय उपकलमपीठाच्या न्यायनिर्णयावर अवलंबून राहून, श्री. भासमे यांनी असे म्हटले आहे की, मुंबई क्षेत्राबाहेर पहिल्या प्रतिवादीने धारण केलेली जमीन या कायद्यांतर्गत त्यांच्या ताब्यात असलेली एकूण जमीन निश्चित करण्यासाठी विचारात घेतली जाऊ शकत नाही.

श्री. ललित यांच्या पहिल्या युक्तिवादामुळे आम्हाला रोखण्याची गरज नाही. पहिला प्रश्न महसूल अधिकाऱ्यांनी दाखल केलेल्या खटल्यांच्या पहिल्या फेरीत, संयुक्त कुटुंब जमिनीच्या फाळणीचा खटला अपीलकर्त्याच्या विरोधात आढळला. ३ जुलै १९७९ रोजी, १९७५ च्या विशेष दिवाणी अर्ज क्रमांक ७४४ मध्ये, उच्च न्यायालयाने असे म्हटले की १९४४ मधील फाळणीमुळे, पहिल्या प्रतिवादीला सर्वेक्षण क्रमांक ९८ ड मध्ये कोणताही वाटा मिळाला नाही, तर त्याच्या भावांना सर्वेक्षण क्रमांक ९९ मध्ये प्रत्येकी एक तृतीयांश हिस्सा मिळाला. संयुक्त कुटुंबाचा दर्जा संपुष्टात आला होता आणि पूर्वीच्या संयुक्त कुटुंबातील सदस्यांचे समभाग निश्चित करण्यात आले होते. पुढे, उच्च न्यायालयाने अतिरिक्त आयुक्तांचा आदेश कायम ठेवला की पहिल्या प्रतिवादीला सर्वेक्षण क्रमांक ९९ मधील एक तृतीयांश भाग ताब्यात घेण्यासाठी कायद्याच्या कलम ४३-इ. ब. अंतर्गत अर्ज करण्याचा अधिकार आहे आणि हे स्पष्ट केले गेले की हा आदेश क्रमांक ५ आणि ६ च्या मुद्द्यावरील जिल्हाधिकारी यांच्या निष्कर्षांच्या अधीन असेल. अशा प्रकारे, महसूल अधिकाऱ्यांनी नोंदवलेल्या निष्कर्षांची पुष्टी केल्यानंतर, पहिल्या प्रतिवादीच्या

ताब्यात असलेल्या एकूण जमिनीच्या निश्चितीशी आणि त्याला पुन्हा संपादित करण्यास पात्र असलेल्या जमिनीच्या व्याप्तीशी संबंधित ५ आणि ६ क्रमांकाचा मुद्दा ठरवण्यासाठी हे प्रकरण जिल्हाधिकारी यांच्याकडे पाठवण्यात आले. अपीलकर्त्यांना आता 'स्थगितीचा मुद्दा' या तत्वाद्वारे त्याच मुद्द्याचे आंदोलन करण्यास मनाई आहे. [पहा: होप प्लान्टेशन लिमिटेड विरुद्ध तालुका जमीन मंडळ, पीरमेड आणि इतर., [१९९९] ५ एस. सी. सी. ५९०. दुसरे म्हणजे, जेव्हा महसूल अधिकाऱ्यांना एकाच वेळी असे आढळून आले की संयुक्त कुटुंब जमिनीची मर्यादा आणि मर्यादेनुसार विभागणी झाली होती, जी उच्च न्यायालयाने पूर्वीच्या खटल्याच्या फेरीत स्वीकारली होती, तेव्हा हे न्यायालय कलम १३६ अंतर्गत आपल्या अधिकारक्षेत्रात अपीलकर्त्यांना प्रतिप्रेषण नंतरच्या कार्यवाहीत वस्तुस्थितीच्या जी समवर्ती निष्कर्षांना आंदोलन करण्याची परवानगी देणार नाही.

ललित यांच्या दुसऱ्या युक्तिवादाच्या संदर्भात, हे तथ्य नाकारता येणार नाही की विधिविधानात फायदेशीर कायद्याचा अर्थ लावताना, कलम ३८ मधील सरकार धोरणाची निर्देशक तत्वे आणि अनुच्छेद ३९ चे उप अनुच्छेद (ब) आणि (क) न्यायाधीशांच्या मनात सर्वोच्च असावेत. परंतु ते तत्त्व कायद्याच्या तरतुदींमध्ये वाचण्यापर्यंत विस्तारले जाऊ शकत नाही जे विधिमंडळाने स्पष्टपणे किंवा आवश्यक परिणामांद्वारे प्रदान केलेले नाही [पहा: स्टील अथॉरिटी ऑफ इंडिया लिमिटेड आणि इतर. इत्यादी. इत्यादी. ५. नॅशनल युनियन वॉटर फ्रंट कामगार आणि

इतर. इत्यादी.इत्यादी, जे. टी. (२००१) ७ एस. सी. २६८ कलम ४३-इ. ब. चा अभ्यास दर्शवितो की त्याने कूळ अधिकाराची काळजी घेतली आहे मात्र कूळाने धारण केलेल्या जमिनीच्या मालकीचे रक्षण केले आहे, जेव्हा जमीनदाराची मालकी कमाल मर्यादेच्या क्षेत्राच्या बरोबरीची आहे; जरी जमीनदाराची मालकी कमाल मर्यादेच्या क्षेत्रापेक्षा कमी असली, तरी कूळाकडे असलेली तितकीच जमीन जी कमाल मर्यादेच्या क्षेत्राच्या बरोबरीने जमीनदाराच्या प्रत्यक्ष ताब्यात असलेली एकूण जमीन पूर्ण करण्यासाठी पुरेशी असेल, ती पुन्हा संपादित करण्याची परवानगी आहे. येथे झालेला वाद, वर नमूद केल्याप्रमाणे, पहिल्याप्रतिवादीच्या मालकीच्या गणनेशी संबंधित आहे. कर्नाटक राज्यातील प्रथम प्रतिवादी-जमीनदाराने धारण केलेली जमीन त्याच्या मालकीची गणना करताना विचारात घेतली पाहिजे का? उच्च न्यायालयाने या प्रश्नाचे नकारार्थी उत्तर दिले आणि आम्हाला वेगळा दृष्टिकोन ठेवण्यास भाग पाडले गेले नाही. कारणमिमासा शोधणे फार दूर नाही. या कायद्याचे उद्दिष्ट रयतेच्या हिताचे रक्षण करताना सुधारित उत्पादन आणि कृषी कार्यक्षमता साध्य करणे आणि तयार करणे आणि महाराष्ट्र राज्याच्या पूर्वीच्या मुंबई-आताच्या मुंबई भागात (या न्यायनिर्णयात 'मुंबई क्षेत्र' म्हणून संदर्भित) योग्य आकाराच्या मालकीच्या संदर्भात 'शेतकरी मालकी' ला प्रोत्साहन देणे हे आहे.कलम (२ -ड) कायद्याच्या कलम २ मध्ये 'कमाल मर्यादेचे क्षेत्र' म्हणजे एखाद्या लोकहित मालकीच्या जमिनीच्या संबंध मग तो मालक असो किंवा कूळ किंवा अंशतः मालक किंवा अंशतः कूळ म्हणून, कायद्याच्या कलम ५ किंवा ७ अंतर्गत कमाल मर्यादेचे

क्षेत्र म्हणून निश्चित केलेले जमिनीचे क्षेत्र. 'जमीन', 'जमीनधारक', 'कूळ', 'जमीन धारण करणे' आणि कलम ५ आणि ६ च्या अवलोकनंचा समावेश असलेल्या कलम २ च्या विविध कलमांचा अभ्यास केल्यास यात शंका नाही की कलम ५ आणि ६ मध्ये नमूद केलेल्या जमिनीच्या विविध श्रेणींचे वर्गीकरण मुंबई भागातील जमिनीचे स्वरूप लक्षात घेऊन केले गेले आहे आणि कमाल मर्यादा क्षेत्र मुंबई भागातील जमीन मालक आणि कूळच्या अटी आणि आवश्यकता लक्षात घेऊन निश्चित केले गेले आहे, कायद्याचे कलम ७ सरकारला कमाल मर्यादा क्षेत्र आणि आर्थिक मालकी बदलण्याचे अधिकार देते. (अ) जमिनीची स्थिती, (ब) त्याची उत्पादन क्षमता, (क) जमीन मागास भागात आहे ही वस्तुस्थिती आणि (ड) इतर कोणतेही घटक विहित केले जाऊ शकतात. जमीनदार किंवा कूळाच्या मालकीच्या किंवा कमाल मर्यादेच्या क्षेत्रफळाच्या गणनेच्या उद्देशाने मुंबई क्षेत्राबाहेर, भारतात किंवा जगात कुठेही जमीन विचारात घेतली जावी असे सुचवण्यासाठी उक्त तरतुदींमध्ये किंवा कायद्याच्या कोणत्याही तरतुदींमध्ये असे काहीही नाही. हे सर्व घटक मुंबई क्षेत्राच्या संदर्भात निश्चित करणे आवश्यक आहे. वरील चर्चेमुळे प्रबळ निष्कर्ष निघतो की, कमाल मर्यादेचे क्षेत्रफळ निश्चित करण्याच्या उद्देशाने मुंबई क्षेत्रातील जमीन गणनेत घेणे आवश्यक आहे, असे कायद्यात म्हटले आहे. सबब, कर्नाटक राज्यातील पहिल्या प्रतिवादीच्या ताब्यात असलेली कोणतीही जमीन विचारात घेणे अयोग्य असेल.

उच्च न्यायालयाने छानुभाई करंसांग (उपरोक्त) मधील मुंबई उच्च न्यायालय विभागीय खंडपीठाच्या न्यायनिर्णयावर भर दिला. त्या प्रकरणात मुंबई उच्च न्यायालयाच्या विभागीय खंडपीठाच्या कायद्याच्या कलम ३४ (२) (अ) मधील (१९६१ च्या महाराष्ट्र कायदा २७ द्वारे हटविल्यानंतर) 'इतर जमीन' या अभिव्यक्तीची आयात विचारात घेतली. कलम ३४ च्या उप-कलम (२) च्या कलम (अ) ने जर जमीनदार ५० एकर किंवा त्याहून अधिक मर्यादिपर्यंत वैयक्तिकरित्या "इतर जमिनीवर" शेती करत असेल तर संरक्षित कूळाचे कूळत्व रद्द करण्यास जमीनदाराला मनाई केली आहे. तथापि, जेव्हा जमीनदाराच्या वैयक्तिक लागवडीखालील जमीन ५० एकरांपेक्षा कमी असेल आणि अशा परिस्थितीत जमीन पुन्हा संपादित करणे अशा क्षेत्रापुरते मर्यादित होते जे वैयक्तिक लागवडीखालील जमिनीचे क्षेत्र ५० एकरांपर्यंत वाढवण्यासाठी पुरेसे असेल तेव्हा संरक्षित कूळाचे कूळत्व रद्द करण्याचा आणि त्याला कूळत्वावर दिलेल्या जमिनीचा ताबा घेण्याचा जमीनदाराचा अधिकार वाचला. सौराष्ट्र राज्यातील जमीनदाराच्या ताब्यात असलेली जमीन त्या विभागातील 'अन्य जमीन' या अर्थाने येईल का, हा प्रश्न होता. असा युक्तिवाद करण्यात आला होता की, सौराष्ट्र राज्यातील जमीनमालकाच्या ताब्यात असलेली जमीन 'इतर जमीन' या अर्थाच्या अंतर्गत येत नाही आणि ती अभिव्यक्ती मात्र मुंबई भागातील जमीन घेईल. मुख्य न्यायाधीश छगला यांनी न्यायालयाची बाजू मांडताना, सौराष्ट्र राज्यातील जमीनदाराने धारण केलेली जमीन कलम ३४ (२) मधील 'अन्य जमीन' या अर्थान्तर्गत का आणली जाऊ शकत नाही आणि ती

अभिव्यक्ती मुंबई राज्यातील जमिनीपुरती मर्यादित असावी, असे मत मांडण्यासाठी कमांक कारणे दिली. त्यात नोंदवलेल्या निष्कर्षाशी आम्ही पूर्णपणे सहमत आहोत.

श्रीकांत भालचंद्र करुलकर आणि इतर विरुद्ध गुजरात सरकार आणि इतर इत्यादी, [१९९४] ५ एस. सी. सी. ४५९, प्रकरणातील या न्यायनिर्णय निकालावर अवलंबून श्री. ललित यांनी विनंती केली होती की या प्रकरणात प्रादेशिक संबंध असल्याने कर्नाटक राज्यातील पहिल्या प्रतिवादीची जमीन गणनेत घ्यावी लागेल. या निवेदनाशी आम्ही सहमत होऊ शकत नाही. अशा परिस्थितीत कलम ६ ची वैधता (३ -अ) गुजरात कृषी जमीन कमाल मर्यादा कायदा, १९६० चा होता. उच्च न्यायालयाने सदर तरतुदीची वैधता कायम ठेवली. अपील केल्यावर, या न्यायालयाने उच्च न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयाला दुजोरा दिला. असे आयोजित करण्यात आले होते,

“ या न्यायालयाने तीन दशकांच्या कालावधीत एखाद्या विशिष्ट सरकार कायद्याच्या तरतुदींचे प्रादेशिक संबंध आहेत की नाही हे शोधण्यासाठी ‘प्रादेशिक संबंधांचा सिद्धांत’ नावाचे एक तत्त्व विकसित केले आहे. हा सिद्धांत सुस्थापित आहे आणि त्याच्या तत्त्वांबद्दल कोणताही वाद नाही. जर कायद्यातील व्यक्ती/मालमत्ता विषय आणि कायद्याच्या तरतुदींचे पालन करू इच्छिणारे सरकार यांच्यात प्रादेशिक संबंध असेल तर या

कायद्याला बाह्यरित्या कार्यरत असल्याचे मानले जाऊ शकत नाही.
प्रादेशिक संबंधांच्या पर्याप्ततेमध्ये दोन घटकांचा विचार करणे समाविष्ट
आहे, जोडणी वास्तविक असली पाहिजे आणि नाही कायद्याखाली लादले
जावे अशी इच्छा असलेला भ्रम आणि दायित्व असणे त्या संबंधाशी
संबंधित आवश्यक आहे.या कायद्याने प्रादेशिक संबंध जे
वास्तविकतेपासून मूलतः स्पष्ट करता येतात कायद्याच्या तरतुदींची
अंमलबजावणी खालील तत्त्वांची पूर्तता केली पाहिजे:

सध्याच्या प्रकरणात उक्त गुजरात कायद्याच्या कलम ६ (३-अ) प्रमाणे कोणतीही
तरतूद नाही. त्या निर्णयाचा अपीलकर्त्याला काही उपयोग होणार नाही.

या प्रकरणाच्या या दृष्टिकोनातून, आम्हाला आव्हानीत आदेशात कोणतेही
बेकायदेशीरपणा आढळत नाही उच्च न्यायालयाने असे मत व्यक्त केले की कथित
जमीन हि पहिल्या प्रतिवादींच्या ताब्यात आहे कर्नाटक राज्यातील प्रतिवादीला
त्याच्या प्रत्यक्ष ताब्यात असलेली एकूण जमीन कलम ४३ इ. ब. च्या उपकलम (१)
च्या उपकलम (अ) च्या उद्देशपूर्ती साठी वा उद्देशानिश्चितीसाठी कथित जमीन हि
प्रथम उत्तरवादी कर्नाटक राज्य यांचा प्रत्यक्ष ताब्यात असून ती त्यांचा ताब्यात
असलेला एकूण जमिनीच्या गणनेत ग्राह्य धरली जाऊ शकत नाही.

परिणामी, अपील फेटाळले जाते परंतु खटल्याच्या परिस्थितीत, पक्षांना त्यांचा स्वतःचा खर्च उचलण्याचे निर्देश दिले जातात.

याचिका फेटाळण्यात आली.

*** अस्वीकरण ***

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

X-X-X-X